

FILON Z ALEKSANDRII

FLAKKUS
Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii

Wprowadzenie, przekład, komentarz
Ewa Osek

Wydawnictwo WAM
Kraków 2012

Podstawa przekładu
ΦΙΛΩΝΟΣ ΕΙΣ ΦΛΑΚΚΟΝ
[w:] L. COHN, P. WENDLAND (red.),
Philonis Alexandrini opera quae supersunt,
t. 6, wyd. S. REITER, Berlin 1915, 120-154

© Wydawnictwo WAM, 2012

Redakcja
Agnieszka Caba

Projekt okładki
Andrzej Sochacki

ISBN 978-83-7505-718-8

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 43 03 210
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA INTERNETOWA
tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
faks 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Drukarnia Wydawnictwa WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE

I. ALEKSANDRIA FILONA.....	5
I.1. Kariera i koligacje Filona.....	5
I.2. Aleksandria przy Egipcie.....	13
I.3. Sytuacja diaspory żydowskiej w Egipcie.....	21
I.4. Aleksandryjska judeofobia.....	31
II. HISTORIA PIERWSZEGO POGROMU.....	39
II.1. Przebieg wydarzeń aleksandryjskich w 38 r. po Chr.....	39
II.2. Galeria postaci.....	42
II.2a. Cesarz Gajusz Kaligula.....	42
II.2b. Makron, szef służby bezpieczeństwa.....	50
II.2c. Flakkus, namiestnik Egiptu.....	53
II.2d. Izydor i Lampon, liderzy Aleksandryjczyków.....	56
II.2e. Agrypa I, marionetkowy król.....	63
III. TRAKTAT „FLAKKUS”.....	69
III.1. Miejsce Flakkusa w Corpus Philonicum.....	69
III.2. Konwencja literacka a wartość historyczna.....	73
III.3. Tekst, tytuł, translacje.....	78
WYKAZ SKRÓTÓW.....	84
BIBLIOGRAFIA.....	88

FLAKKUS

czyli pierwszy pogrom Żydów

CZĘŚĆ I.....	105
Prolog.....	105
Prefektura Flakkusa.....	106
Przyjaciel Makron.....	113
Układ Flakkusa z Aleksandryjczykami.....	115
Przyjazd Agrypy do Aleksandrii.....	117

Mim w Gimnazjonie	121
Demonstracja w teatrze	124
Zamach na synagogi	126
Edykt Flakkusa	132
Getto	133
Pierwszy pogrom	135
Aresztowanie geruzji	138
Egzekucje w teatrze	142
Drugi pogrom	143
Maltretowanie kobiet	146
CZEŚĆ II	147
Afera z dekretem dla cesarza	147
Interwencja Sprawiedliwości	148
Aresztowanie Flakkusa	149
Święto Sukot	151
Dziękczynienie	152
Oskarżyciele Lampon i Izydor	154
Proces	160
Konfiskata mienia	160
Wygnanie	161
Wyspa Andros	162
Izolacja	164
Wyrzuty sumienia	165
Paranoja	167
Zmiana wyroku	168
Śmierć	169
Epilog	170
APPENDIX	
Uzupełniające teksty źródłowe z I w. po Chr.	171
I. Akta Aleksandryczyków I-IV	171
II. Edykt Flakkusa	177
III. Filon z Aleksandrii, <i>Poselstwo do Gajusza</i> (120-136).	177
IV. Inskrypcja z Alba Fucens	180
V. Inskrypcja Izydorów	180
VI. List Klaudiusza do Aleksandryczyków	181
VII. Strabon z Amazei, <i>Geografia</i> (XVII 1, 6-10)	185
Indeks osób i miejsc	191

WPROWADZENIE

I. ALEKSANDRIA FILONA

I.1. Kariera i koligacje Filona

Filozof neopitagorejski Filon (ok. 15 przed Chr. – ok. 54 po Chr.), wybitny przedstawiciel żydowskiej inteligencji w Aleksandrii, otrzymał pełne wykształcenie hellenistyczne: podstawowe, sportowe w gimnazjum, średnie w zakresie retoryki i nauk wyzwolonych oraz wyższe filozoficzne¹. Mówił, pisał i myślał po grecku, a jego świętą księgą, podobnie jak wielu innych aleksandryjskich Żydów nieznających języka hebrajskiego, była Septuaginta². Mimo hellenizacji pozostał pobożnym Żydem, żyjącym według ojczy- stych zwyczajów i pielgrzymującym do Świątyni Jerozolimskiej³. W dwóch traktatach historycznych, *Flakkusie* i *Poselstwie do Gajusza*, relacjonuje dramatyczne wydarzenia z lat 38-40 po Chr., w których uczestniczył osobiście.

Jedną z dwóch pewnych dat z jego życia pochodzi z opowiadania o wielkim pogromie w Aleksandrii, którego Aleksandryjczycy dokonali na Żydach w sierpniu 38 r. po Chr. Pismo to nosi tytuł *Flakkus* i stanowi unikalny dokument z tego względu, że autor znał najważniejszych uczestników wy-

¹ Informacje te odtwarza się na podstawie wielu miejsc we własnych pismach Filona (m.in. PHILO, *Leg.* 182), względnie świadectw starożytnych (m.in. EUSEBIUS, HE II 4, 2-3: „Naonczas słynął daleko i szeroko Filon, mąż bardzo wielkiej powagi nie tylko wśród naszych, ale także wśród tych, którzy wyszli z obcej nawet szkoły filozoficznej. Pochodził wprawdzie ze starej rodziny żydowskiej, ale nie ustępował żadnemu dostojnikowi aleksandryjskiemu. Wiadomo wszystkim, do jakiego stopnia oddawał się niezmordowanej pracy nad bożą i ojczystą nauką, a już mówić nie potrzeba, jakiego wykształcenia nabył w filozofii i naukach wyzwolonych; toć podobno przewyższał wszystkich współczesnych głęboką znajomością filozofii platońskiej i pitagorejskiej”, tłum. A. Lisiecki). Zob. m.in. TCHERIKOVER 1957, 75-76; BORGEN 1997, 17; McLOED 2000, 128.

² Żydzi aleksandryjscy obchodzili co rok święto powstania przekładu Pentateuchu w wersji Septuaginty, por. PHILO, *Mos.* II 41.

³ PHILO, *Prov.*, fr. II 64; BORGEN 1997, 18-19.

darzeń: rzymskiego namiestnika Egiptu Flakkusa, cesarza Gajusza Kaligulę, żydowskiego króla Agrypę I, gimnazjarchów Izydora i Lampona oraz, naturalnie, trzech poszkodowanych Żydów z geruzji: Ewodosa, Tryfona i Androna. Jest mało prawdopodobne, żeby on sam, jako obywatel Aleksandrii i osoba o ponadprzeciętnej pozycji społecznej, padł ofiarą opisanych tu prześladowań: grabieży, eksmisji, tortur i upokorzeń⁴. Można natomiast być pewnym, że brał udział w negocjacjach z namiestnikiem i Aleksandryjczykami, o których wspomina, oraz w spotkaniu z Flakkusem w sprawie dekretu dla cesarza⁵.

Drugi epizod z życia Filona jest znany dzięki *Poselstwu do Gajusza*⁶. W środku zimy 38/39 r. lub 39/40 r. po Chr.⁷ Żydzi aleksandryjscy wysłali pięcioosobowe poselstwo do Rzymu, chcąc się poskarżyć cesarzowi na prześladowania ze strony Aleksandryjczyków w 38 r. po Chr. Filon, człowiek już starszy, doskonale wykształcony i obyty w wielkim świecie, został mianowany szefem poselstwa⁸. W skład delegacji wchodził jeden z jego dwóch braci, który później trafił do rzymskiego więzienia⁹. Zadanie poselstwa polegało na wręczeniu cesarzowi pisma ze skargami i żądaniem Żydów aleksandryjskich. Stanowiło streszczenie dłuższej petycji, przesłanej uprzednio za pośrednictwem króla Agrypy. Skargi dotyczyły cierpień doznanych w czasie

⁴ PHILO, *Flacc.* 78-80.

⁵ PHILO, *Flacc.* 76; 97-100.

⁶ PHILO, *Leg.*, podstawowe edycje: SMALLWOOD 1961; PELLETIER 1972. Zachowana u Flawiusza Józefa parafraza *Poselstwa do Gajusza* (AJ XVIII 257-312) nie zgadza się w kilku punktach z opowiadaniem Filona, np. Filon mówi o pięcioosobowej delegacji (*Leg.* 370), zaś Józef o trzyosobowej (AJ XVIII 257); według Filona rzecznikiem Greków był Izidor (*Leg.* 355), zaś według Józefa (AJ XVIII 257-259) – Apion. Obaj pisarze podają też różną kolejność wydarzeń: według Filona audyencja miała miejsce po ogłoszeniu cesarskiej decyzji o erygowaniu kołosa w Świątyni Jerozolimskiej (*Leg.* 349-367), natomiast według Józefa – przed nią (AJ XVIII 261).

⁷ Por. PHILO, *Leg.* 190. Filon pisze w tym miejscu, że poselstwo żydowskie płynęło do Rzymu w środku zimy, nie podaje jednak, którego roku. W grę mogą wchodzić obydwie daty. Za 38/39 r. po Chr. opowiada się GAMBETTI 2009, 213, za 39/40 r. po Chr. – SMALLWOOD 1961, 48 i PELLETIER 1972, 29-30. Zastanawia, że zimą zarówno 38/39 r., jak i 39/40 r. po Chr. Kaligula był nieobecny w Rzymie ze względu na kampanię w Galii i Germanii trwającą od września 39 r. po Chr. do maja 40 r. po Chr. Po co więc posłowie wyruszali w podróż o tak niedogodnej porze roku, skoro wiedzieli, że nie zastaną władcy w stolicy?

⁸ PHILO, *Leg.* 1; 182; 370.

⁹ FLAVIUS JOSEPHUS, AJ XIX 276: „[Klaudiusz] wypuścił także na wolność alabarchę Aleksandra Lizymacha, swojego dawnego przyjaciela, który był zarządcą u jego matki, Antonii, a którego kazał uwięzić rozgniewany nań Gajusz” (tłum. J. Radożycki). Mowa o jednym z dwóch braci Filona: 1. Aleksanderze Alabarsze lub 2. Aleksandrze Lizymachu, któremu Filon zadedykował swój utwór *Alexander* (= *Anim.*), tekst zachowany tylko w języku ormiańskim.

pogromu w 38 r. po Chr., natomiast żądania – uzyskania praw politycznych (δικαία, πολιτεία), równych prawom Aleksandryjczyków¹⁰.

Tymczasem kontrposelstwo aleksandryjskie z Apionem na czele, w skład którego wchodził Izydor i Lampon, może także Chajremon¹¹, opłacało wpływowego dworzanina Helikona z Aleksandrii, by ten sęczył w uszy władcy „egipską truciznę”. Helikon chętnie spełniał te prośby, ponieważ sam nienawidził Żydów „od pieluszek” i w obecności cesarza wygłaszał antyżydowskie tyrady¹². Ta indoktrynacja wkrótce zaowocowała w taki sposób, że Kaligula znienawidził całą żydowską nację. Poselstwo Filona przez długi czas było nieświadome aż tak wrogiego nastawienia cesarza, ponieważ ten zachowywał pozory życzliwości¹³. Na przykład, wyjeżdżając z ogrodów Agrypiny 1 czerwca 40 r. po Chr., kurtuazyjnie pozdrowił posłów prawą ręką i wysłał im wiadomość, że audyencja odbędzie się wkrótce¹⁴. Uprzejmość Gajusza nie zwiodła jednak Filona, który jako człowiek obyty z protokołem dyplomatycznym zaczął się zastanawiać, dlaczego cesarz spośród wielu poselstw czekających na swoją kolej wyróżnił właśnie ich. Jego złe przeczucia niebawem się sprawdziły. Posłowie żydowscy, spodziewając się wezwania w każdej chwili, ale wciąż niedopuszczani przed cesarski majestat, musieli jeździć za Gajuszem aż do Kampanii. W trakcie tej podróży, pod koniec czerwca, zaskoczyły ich szokujące wieści o projekcie wzniesienia kolosalnego posągu Gajusza-Zeusa w adytonie Świątyni Jerozolimskiej. W obliczu profanacji Świątyni misja Filona straciła jakikolwiek sens¹⁵.

Fragment *Poselstwa do Gajusza* (349-367), być może wyrwany z kontekstu, opisuje audyencję, która wreszcie się odbyła po pochodzie triumfalnym 31 sierpnia 40 r. po Chr.¹⁶. Kaligula wezwał Żydów do ogrodów lamijskich

¹⁰ PHILO, *Leg.* 178-179; 180; 193-194; 349.

¹¹ FLAVIUS JOSEPHUS, AJ XVIII 257-259 (Apion u Kaliguli); PHILO, *Leg.* 355 (Izydor u Kaliguli); *Ep. Claudii* 17 (Chajremon u Klaudiusza).

¹² PHILO, *Leg.* 166-177; 205-206.

¹³ PHILO, *Leg.* 114-118; 178-180; 183.

¹⁴ PHILO, *Leg.* 181. Data 1 czerwca 40 r. po Chr. jest możliwa do ustalenia dzięki dokumentacji prowadzonej przez Fratres Arvales, na podstawie której wiadomo, że 29 maja 40 r. po Chr. Gajusz z towarzyszącymi osobami był obecny na ofercie składanej przez kapłanów bogini Dia. Zob. *Acta Arvalia*, wyd. HENZEN 1874 (1983), LI 10: *III K(alendas) Iunias M. Funius Camillus (?) pro magistro conlegi fratrum Arvalium nomine ad deam Diam vaccam immolavit. Adfuerunt imp(erator) C. Caesar Aug(ustus) Germanicus [et alii]*. Zob. SMALLWOOD 1967, 3, 15-17; PELLETIER 1972, 30.

¹⁵ PHILO, *Leg.* 182-194.

¹⁶ Podaje się tę datę na tej podstawie, że posłowie żydowscy na audyencji u Kaliguli wspominają o triumfie nad Germanami, który odbył się 31 sierpnia 40 r. po Chr., w urodziny cesarza, zob. PELLETIER 1972, 30.

na Eskwilinie, gdzie właśnie spędzał trzy czy cztery dni i przeprowadzał inspekcję pałaców. Filon nazywa te ogrody sceną teatralną, na której przyszło Żydom odegrać rolę tragiczną. Gdy tylko ukazał się cesarz, żydowscy posłowie zgodnie z obowiązującym ceremoniałem dworskim wykonali głęboki pokłon do samej ziemi i pozdrowili władcę oficjalnym tytułem Augusta Imperatora, na co Kaligula odpowiedział z nadzwyczajną atencją. Bezpośrednio potem przystąpił do ataku. Szyderczym tonem zapytał, czy to oni właśnie są owymi ludźmi „nienawidzącymi boga”, którzy nie chcą, tak jak inne narody pod słońcem, uznać jego, cesarza, za bóstwo. Następnie wznosił ręce ku niebu i wykrzyczał formułę przekleństwa. Obecni przy tym posłowie aleksandryjscy z radości zaczęli klaskać w ręce, tańczyć i obsypywać go imionami wszystkich bogów. Ich rzecznik, Izydor z Aleksandrii, oskarżył wszystkich Żydów o bezbożność i wrogość względem cesarza, ponieważ, jak utrzymywał, nigdy nie składali ofiar za jego ocalenie. Żydzi ustami Filona odparli ten zarzut, wyjaśniając, że trzykrotnie palili ofiary całopalne w intencji władcy: z okazji jego wstąpienia na tron, wyzdrowienia i niedawnego triumfu nad Germanami. Kaligula odpowiedział, że jest to słaby argument, ponieważ złożyli ofiarę nie jemu, lecz innemu bogu.

Po tych słowach wszedł do jakiegoś pałacu i chodząc po komnatach, wydawał dyspozycje dotyczące wystroju wnętrz. Posłowie podążali za nim, usiłując coś powiedzieć, jednak cesarz, ku uciesze delegacji greckiej, nie zwracał na nich najmniejszej uwagi ani nie dopuszczał ich do głosu. Od czasu do czasu rzucał pytania w rodzaju: „Dlaczego nie jadacie wieprzowiny?” albo „Jakie są wasze prawa polityczne w mieście?”. Gdy tylko Żydzi zaczęli odpowiadać na pytania, wówczas lekceważąco odwracał się i ponownie znikał w jednym z zabudowań, a gdy wracał, pytał: „Co mówiliście?”. Wreszcie zakończył tę upokarzającą farsę i odesłał Żydów, z politowaniem nazywając ich nieszczęsnymi głupcami, którzy nie chcą uwierzyć w jego boską naturę¹⁷. Wzburzony Filon miał powiedzieć po tej audiencji, że kara Boska niechybnie spotka Gajusza za jego postępowanie względem Żydów¹⁸. Zachowany tekst *Poselstwa do Gajusza* kończy się opisem rozpaczki, w jakiej pogrążyło się pięciu posłów żydowskich, gdy ich misja zakończyła się fiaskiem, a los wszystkich Żydów na świecie zawisł na włosku¹⁹.

¹⁷ PHILO, *Leg.* 349-367; SIEPELSTEIN 1964.

¹⁸ FLAVIUS JOSEPHUS, AJ XVIII 260: „Filon dotknięty zniewagą odszedł i powiedział do towarzyszących mu Żydów, aby byli dobrej myśli, bo Gajusz wprawdzie okazał im swój gniew słowami, a w rzeczy samej uczynił Boga swym wrogiem ” (tłum. J. Radożycki).

¹⁹ PHILO, *Leg.* 368-372.

CZEŚĆ I

PROLOG

(1) Rozpoczętą przez Sejana¹ politykę prześladowań Żydów kontynuował Flakkus Awiliusz². Wprawdzie nie mógł – nie dysponując takimi środ-

¹ **Sejan** – Lucius Aelius Sejanus (ok. 20 przed Chr. – 18 października 31 po Chr.), prefekt gwardii pretoriańskiej (*praefectus praetorio*) przy cesarzu Tyberiuszu w latach 14-31 po Chr. Tyberiusz, usuwając się w 27 r. po Chr. na wyspę Kapreje (ob. Capri), pozostawił władzę w Rzymie w rękach Sejana, który wykorzystał swą pozycję do pozbycia się wielu członków rodziny cesarskiej, w tym Agrypiny Starszej, wdowy po Germaniku, i jej synów, Nerona i Druzusa. W 31 r. po Chr. Sejan wspólnie z Tyberiuszem sprawował konsulat. Uważając swoją pozycję za niezagrożoną, przygotowywał zamach stanu. Tyberiusz jednak, ostrzeżony na czas przez Antonię Młodszą, doprowadził do aresztowania Sejana przy pomocy Makrona.

W *Poselstwie do Gajusza* Filon przedstawia prześladowania diaspory w Rzymie przez Sejana, który wysunął fałszywe oskarżenia pod adresem tamtejszych Żydów. Jedynie dalszy rozwój wypadków i śmierć Sejana udaremniły wykonanie planu ich eksterminacji (*Leg.* 159-161: „Tak samo działo się w Italii za Tyberiusza, gdy Sejan zorganizował prześladowania. Ale po śmierci Sejana Tyberiusz, który znał prawdę, natychmiast zorientował się, że oskarżenia przeciwko żydowskim mieszkańcom Rzymu były oszczerstwami, zmyślonymi przez Sejana w tym celu, by cały naród wygubić. [...] Tyberiusz nakazał więc namiestnikom wszystkich prowincji uspokoić naszych ludzi w miastach, zapewniając ich, że kara zostanie wymierzona tylko winnym – a tych było niewiele – i że żadna z żydowskich tradycji nie zostanie pogwałcona”). Sytuacja opisana przez Filona prawdopodobnie miała związek z prześladowaniami religijnymi za Tyberiusza w 19 r. po Chr., wzmiankowanymi przez Tacyta i Swetoniusza, kiedy to wygnano z Rzymu i zamierzano deportować z Italii na Sycylię kilka tysięcy wyznawców kultów egipskich, jak misteria Izidy, i żydowskich.

Pierwsze słowa Filona w *Flacc.* 1 i wzmianka u Euzebiusza z Cezarei (*HE* II 5, 1) o „pięciu księgach Filona na temat losów Żydów za panowania Gajusza” pozwalają przypuszczać, że jedna z ksiąg Filonowej historii Żydów (niezachowanej w całości) była poświęcona antyżydowskiej polityce Sejana. Traktat *Flakkus*, będący II lub III księgą historii Żydów, stanowiłby więc kontynuację opowiadania o Sejanie, zawartego w księdze I lub II. Zob. FLAVIUS JOSEPHUS, *AJ* XVIII 181-182; TACITUS, *Annales* II 85; SÜETONIUS, *vit.* II 36; CASSIUS DIO, *HR* LVIII 2, 7 – 13, 3; EUSEBIUS, *HE* II 5, 7; GRUEN 2002, 15-53; LEONARD 1994; BARRACLOUGH 1984, 471-475; RUTGERS 1994; SEALEY 1961; HORST 2003, 5-6; 90.

² **Flakkus Awiliusz** – Aulus Avillius Flaccus (ok. 15 przed Chr. – 39 po Chr.), arystokrata rzymski, prefekt Egiptu (*praefectus Aegypti*) w latach 32-38 po Chr. W związku z tym, że no-

kami jak poprzednik – otwarcie krzywdzić całego narodu, niemniej jednak przysporzył najstraszliwszych cierpień każdemu, kogo tylko zdołał dopaść. Mimo że prześladowania te objęły wszystkich, można odnieść wrażenie, że dotknęły zaledwie część tej nacji, przez to że prowadzone były raczej podstępem niż siłą. Tyran bowiem, jeśli nie może sobie pozwolić na stosowanie jawnej przemocy, ucieka się do intryg.

PREFEKTURA FLAKKUSA

(2) Ten właśnie Flakkus po śmierci Hiberusa³, wcześniejszego zarządcy Egiptu, otrzymał tytuł „towarzysza”⁴ na dworze cesarza Tyberiusza i został

minowany na jego następcę Makron popełnił samobójstwo (37/38 po Chr.), Flakkus pełnił swój urząd dłużej niż dwie trzyletnie kadencje, bo aż do października 38 r. po Chr., czyli do momentu, gdy został aresztowany na rozkaz cesarza Kaliguli. Filon twierdzi, że cesarz uczynił to w odwecie za udział Flakkusa w procesie politycznym swej matki, Agrypiny Starszej, w 29 r. po Chr. Teraz jemu z kolei Kaligula wytoczył proces, w którym oskarżycielami byli gimnazjarchowie Izydor i Lampon z Aleksandrii, dawni podwładni Flakkusa i zarazem *delatores* (donosiciele) cesarza. Oczywiście sprawa była z góry przegrana, Flakkus został skazany na konfiskatę mienia i wygnanie na wyspę Andros na Cykladach. Po kilku miesiącach, wiosną lub latem 39 r. po Chr., cesarz zmienił wygnanie na wyrok śmierci. Filon interpretuje smutny koniec Flakkusa jak karę Boską za jego współudział w wydarzeniach aleksandryjskich z sierpnia-września 38 r. po Chr., kiedy to Grecy aleksandryjscy pod dowództwem Izydora zbezczeszczyli synagogi i dokonali pogromu Żydów w mieście (PHILO, *Flacc.*, *passim*; *Leg.* 132; OGIS 661; P. BOISSIER = *Chrest.* I 2, 13; AA II, P. Oxy. 1089 = CPJ II 154; *Chrest.* I 2, 404; OGIS 669 = SB V 8444 = CIG 4957 = IGRR I 1263, 26; SHERWIN-WHITE 1972; BARRACLOUGH 1984, 461-468; HORST 2003, 34-37; GAMBETTI 2009, 77-150; WPROWADZENIE II.2c).

³ **Hiberus** – Marcus Antonius Hiberus, wyzwoleniec cesarski. Od 26 r. po Chr. pracował w Egipcie w randze wysokiego urzędnika ds. finansowych, a po śmierci Gajusza Galeriusza, namiestnika Egiptu (31/32 po Chr.), tymczasowo sprawował funkcję wiceprefekta. Hiberus zmarł prawdopodobnie w styczniu 32 r. po Chr., a jego następcą został Flakkus. Jego pełne nazwisko rzymskie (Marcus Antonius Hiberus) rekonstruuje się na tej podstawie, że w 133 r. po Chr. konsulem był niejaki Marcus Antonius Hiberus, być może, jego prawnuk. Zob. Cassius Dio, HR LVIII 19, 6 („W tym czasie, gdy zmarł Vitrasius Pollio [pomyłka autora; chodzi o C. Galeriusza], prefekt Egiptu, [Tyberiusz] powierzył prowincję w tymczasowy zarząd niejakiemu Hiberusowi, który był cesarskim wyzwolenцем”); ROGERS 1941, 365-371.

⁴ **„Towarzysz”** (ἑταῖρος) – tytuł dworski, któremu w łacińskiej tytulaturze odpowiadało *amicus Caesaris* („przyjaciół cesarza”). Według Ewangelii Jana namiestnik Judei, Piłat, pełniący tę funkcję za Tyberiusza, nosił oficjalny tytuł „przyjaciela cesarza” (φίλος τοῦ Καίσαρος). Tyberiusz podzielił swoich „przyjaciół” (*amici*) na trzy klasy, z których trzecią stanowili tak zwani „Grecy”. Zob. *Ep. Claudii* 105 (ἑτέροι); SENECA, *De beneficiis* VI 33-34; J 19, 12; Suetonius, *vit.* III 46; HORST 2003, 91-92.

mianowany namiestnikiem Aleksandrii i kraju⁵. Człowiek ten, jako wysoki urzędnik państwowy, odznaczał się, jak można było sądzić, wielkimi walorami intelektualnymi i moralnymi. Był rozważny, konsekwentny, przewidujący, energiczny w realizacji swych decyzji, nadzwyczaj elokwentny i obdarzony tak przenikliwą inteligencją, iż bezbłędnie domyślał się wszystkiego, co jego rozmówca wołał przemilczeć. (3) W krótkim czasie wdrożył się w sprawy administracyjne Egiptu, zagadnienia do tego stopnia skomplikowane i zawiłe, że z trudem orientują się w nich nawet pracownicy z dłu-goletnim stażem. Armia urzędników⁶ wkrótce stała się zbędna, gdyż prze-

⁵ **Namiestnik Aleksandrii i kraju** (τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς χώρας ἐπίτροπος) – niedokładny grecki odpowiednik oficjalnej tytulatury łacińskiej: „prefekt Aleksandrii i Egiptu” (*praefectus Alexandr[i]ae et Aegypti*, CIL III 14147, 5). Egipt w czasach rzymskich składał się z autonomicznego miasta greckiego, Aleksandrii przy Egipcie (Ἀλεξάνδρεια ἢ πρὸς Αἰγύπτῳ, *Leg.* 250), i tak zwanego „kraju” (χώρα), czyli reszty Egiptu. Grecki termin techniczny określający prefekta brzmiał: ἑπαρχὸς Αἰγύπτου (por. np. *Chrest.* I 2, 13, 5), mimo to kancelaria cesarska, tak samo jak Filon w tym miejscu, często używała nieformalnego określenia ἐπίτροπος (por. np. AA I, PSI 1160 = CPJ II 150, 9; *Ep. Claudii* 43-44). Zob. TCHERIKOVER-FUKS 1960, 46; SARTRE 1997, 452-456; HORST 2003, 92; GAMBETTI 2009, 277-281.

⁶ **Armia urzędników** – Filon nie przesadza, pisząc o biurokracji w Egipcie. System biurokratyczny został rozbudowany za panowania Lagidów, zaś pewne jego elementy przeszły do administracji rzymskiego Egiptu w 30 r. przed Chr., gdy królów z dynastii Ptolemeuszy zastąpił rzymski namiestnik. Źródła donoszą o *epistrategach*, trzech zastępcach namiestnika, reprezentujących go w Tebaidzie, Heptanomii i Delcie, ok. 40 *strategach*, czyli naczelnikach poszczególnych nomów, i *etnarchach*, zwierzchnikach poszczególnych narodowości wyposażonych we władzę sądowniczą. W samej Aleksandrii namiestnikowi podlegali najwyżsi urzędnicy pionu sądowniczego, finansowego i administracyjnego: 1. W pionie sądowniczym byli to: δικαιοδότης – minister sprawiedliwości, zastępca prefekta Egiptu – najwyższego sędziego; ἀρχιδικαστής – naczelnik kancelarii sądowej, nadzorujący wszystkich sędziów w Egipcie, pracowników archiwów sądowych (χρηματισταί) oraz sądy (κριτήρια); ὑπομνηματογράφος – asystent prefekta w czasie prowadzenia spraw sądowych, odpowiedzialny za porządek rozpraw, wokandę, sporządzanie i archiwizowanie protokołów. 2. Resort finansowo-fiskalny miał własnych urzędników, z których najważniejszymi byli διοικέτης – minister finansów oraz ἰδιόλογος (ἴδιος λόγος) – minister skarbu i najwyższy kapłan Aleksandrii i Egiptu, zarządzający ziemiami świątynnymi (BGU IV, 1199-1200), wyposażony w szerokie kompetencje administracyjne (takie jak kontrola rejestrów obywateli), pozwalające na ogłaszanie regulacji prawnych (*Gnomon idiologou*, ok. 150 po Chr. = BGV V 1, 1210; PLINIUS, *Ep.* X 7,1). Źródła informują także o tak zwanym ἀλαβάρχη (ἀραβάρχη), wysokim urzędniku o niezupełnie jasnych kompetencjach (dzierżawca komór celnych?). 3. Na szczycie piramidy pracowników administracji socjalnej stał ἐξηγητής (dosł. „tłumacz”) – szef aleksandryjskiego magistratu, którego wysoką funkcję podkreślał przywilej ubierania się w purpurę; przewodniczył on kolegium prytanów (πρωτάνεις), które decydowało o prawie do odbycia *efebii* (wychowania fizycznego w gimnazjonie); do jego obowiązków należała rejestracja efebów w gimnazjonie. Ważne funkcje pełnili także: γυμνασιάρχης – dyrektor gimnazjonu, szkoły wychowania fizycznego dla przyszłych obywateli (zob. noty 42; 156), oraz νυκτηρινὸς στρατηγός – komendant miasta odpowiedzialny

ściągnął ich wszystkich biegłością w sprawach zarówno wielkiej, jak i małej wagi, co więcej, z ucznia stał się nauczycielem swych konsultantów.

(4) Reformy, które przeprowadził w sferze księgowości i administracji dochodów prowincji, aczkolwiek bardzo ważne i konieczne, nie świadczą jeszcze o umiejętności rządzenia państwem. Natomiast dowodzą jej następujące posunięcia nowego namiestnika: miał on niezwykle wyniosły sposób bycia, demonstrował wszem i wobec swoją wyższość, duma zaś, jak sądzię, przystoi władcy. Sprawował sądy w ważnych sprawach wraz z magistratem⁷. Zginał kark jednostkom butnym i zarozumiałym. Nie pozwalał schodzić się i zrzesać motłochowi mieszancom⁸. Rozwiązał stowarzysze-

za urzędników ds. legionów rzymskich stacjonujących w mieście i portach. 4. Namiestnik i najwyżsi urzędnicy mieli do dyspozycji całą rzeszę pracowników administracji lokalnej, wolnych, wyzwolenców i niewolników, takich jak: οἰκονόμοι (*dispensatores*), upoważnieni do pobierania i wypłacania pieniędzy; *tabularii* (księgowi); *a commentariis* (archiwiści); πράκτορες – agenci rządowi ds. ściągania podatków bezpośrednich; ἐκλογισταὶ – urzędnicy skarbowi prowadzący obliczenia podatków, upoważnieni do kontrolowania przychodów i debetów; σιτολόγοι, zajmujący się ściąganiem podatków w naturze i odpowiedzialni za ich wysyłkę do Aleksandrii.

Por. Strabo, *Geogr.* XVII 1, 12-13: „Egipt jest teraz prowincją, nie tylko płacącą znaczące daniny, ale też rządzoną przez roztropnych ludzi, prefektów, którzy są tam posyłani co jakiś czas. Ten, którego teraz tam posłano [Aelius Gallus], ma status króla i podlega mu urzędnik zwany δικαιοδότης [*legatus iuridicus*], mający najwyższy autorytet w sprawach sądowych, i inny urzędnik zwany διόλογος [*procurator*], który jest komisarzem zarządzającym zarówno majątkami bezpieczeństwa, jak i należącymi do cesarza. Asystują mu wyzwolenci cesarscy i zarządcy [οἰκονόμοι], którym powierza się sprawy większej i mniejszej wagi. [...] Z rodzimych urzędników w mieście pozostało czterech: ἑξηγητής [*interpres*], który ubiera się w purpurę i sprawuje nadzór nad służbami publicznymi miasta. Jest to godność dziedziczna; ὑπομηματογράφος [*scriba publicus*], czyli protokolant sądowy; ἀρχιδικαστής [*iudicum praefectus*], czyli przewodniczący sądu, i νυκτηρινὸς στρατηγός [*praefectus vigilum*], czyli komendant miejskiej straży. Te same urzędy istniały w czasach królów, jednakże w czasie gdy królowie źle zarządzili, również pomyślność miast cierpiała przez bezprawie. [...] Tak się miały sprawy za rządów ostatnich królów, lecz teraz Rzymianie doskonale zarządzają miastem, jak mówiłem, a w całym kraju wyznaczają prowincjonalnych urzędników zwanych *epistrategami*, *nomarchami* i *etnarchami*. Urzędnicy ci nie są wszakże wyposażeni w kompetencje dotyczące ważnych spraw”. Zob. BEVAN 1927, 132-139; BOX 1939, 70; SARTRE 1997, 454-461; HAAS 1997, 45-80; HUZAR 1988, 660-663; BOWMAN 1986, 66-73; BOWMAN-RATHBONE 1992.

⁷ **Magistrat, czyli urzędnicy municypalni** (οἱ ἐν τέλει) – urzędnicy lokalnego szczebla, tworzący całą biurokratyczną hierarchię (por. nota 6). Każdego roku prefekt opuszczał Aleksandrię na okres ok. czterech miesięcy i odbywał podróże inspekcyjne po całym Egipcie wedle ustalonego grafiku, aby rozwiązywać różne kwestie cywilno-prawne w asyście lokalnych urzędników. Zob. LEWIS 1983, 19; 45-48; 185-195; DELIA 1991, 98-158.

⁸ **Mieszanicy** (μυγάδες) – pogardliwe określenie członków aleksandryjskich „klubów” (por. *Flacc.* 135), które ma sugerować (nawiasem mówiąc, niezgodnie ze stanem faktycznym), że członkowie „klubów” nie należeli do kategorii „Aleksandryjczyków”, obywateli Aleksandrii, ale do kategorii pogardzanych „Egipcjan”. Filon kilkakrotnie nazywa „mie-

nia i kluby⁹, które pod pozorem składania ofiar ucztowały i po pijanemu dyskutowały o polityce. Ostro się przy tym rozprawiał z buntownikami.

szanców” właśnie „Egipcjanami” (*Flacc.* 17; 29; 92). Filon nie chce otwarcie przyznać, że „mieszkańcy” faktycznie byli Aleksandryjczykami, nigdzie o tym nie mówi poza jednym miejscem (*Leg.* 120: ὁ Ἀλεξανδρέων μιγὰς καὶ πεφορημένοσ ὄχλοσ – „mieszany i ruchliwy motłoch Aleksandryjczyków”).

Użycie terminu μιγάδεσ przez Filona jest odniesieniem do Polibiusza, cytowanego przez Strabona, który twierdził, że za rządów Ptolemeusza VIII Fyskona („Tłuściocha”, 145-116 przed Chr.) najbardziej wpływową grupą w Aleksandrii byli „mieszkańcy”, mający jakieś odległe korzenie greckie i żyjący według greckich zwyczajów. Polibiusz ma oczywiście na myśli macedońskich osadników Aleksandra Wielkiego (STRABO, *Geogr.* XVII 1 12 = POLIBIUS, *Historiae* XXXIV 14, 2-5: „Polibiusz, który odwiedził to miasto, zdęgustowany stanem spraw, jakie tam zastał, pisze, że zamieszkują to miasto trzy rodzaje ludności: pierwszy to rdzenni Egipcjanie, energiczni i praworzadni, drugi najemnicy, uciążliwi, liczni, nie do opanowania – ponieważ utarło się, że cudzoziemcy mogli utrzymywać armie najemne, ludzie ci przywykli raczej do rządzenia niż do posłuszeństwa z powodu bezwartościowości królów – i wreszcie trzeci to ludność aleksandryjska (γένεσ τὸ τῶν Ἀλεξανδρέων), niezbyt praworzadna z tych samych co wyżej powodów, lecz i tak lepsza od poprzednich. Choć są mieszkańcami (μιγάδεσ), mają jakieś dawne korzenie greckie i zachowują helleńskie zwyczaje”).

⁹ **Stowarzyszenia i kluby** (ἐταιρείαι, σύνοδοι, θίασοι, κλίβαι, συμπόσια) – organizacje o charakterze religijnym lub zawodowym, zrzeszające wyznawców kultu Sarapisa (P. Oxy. 110; 523; 1484; 1755; 2592; 3693; 4339; 4540) i Izedy (P. Oxy. 4539; 4542-4543) lub przedstawicieli danego zawodu (tkaczy, piekarzy, strażaków, kupców, armatorów, przewoźników, rzemieślników różnych specjalności, aktorów, muzyków, BGU IV 1974; 1125; P. Oxy. 2190; 2476; P. Oxy. Hels. 25), istniejące w całym Egipcie okresu ptolemejskiego wśród Greków (P. Ent. 20-21), a także Żydów (P. Ryl. IV 530 = CPJ I 138; O. Edfu 368 = CPJ I 139; JIGRE 26). Filon wyróżnia kluby żydowskie w synagogach i pogańskie („wspólne”, κοιναί), te ostatnie poddając zjadliwej krytyce za pijaństwo (PHILO, *Leg.* 312; 316). Wydaje się, że niektórzy Żydzi z Aleksandrii należeli do klubów pogańskich (PHILO, *Ebr.* 20-21).

Z licznymi wzmiankami Filona nt. pijacko-politycznych „klubów” w Aleksandrii korespondują następujące przekazy literackie: **1.** Plutarcha nt. Kompanii Niepowtarzalnych (σύνοδοσ ἀμιμητοβίων), które członkowie organizowali wystawne i kosztowne ucztę, a po bitwie pod Akcjum zawiązali organizację o nazwie Współtowarzysze w Śmierci (συναποθανούμενοι), by do ostatniej kropli krwi walczyć za Antoniusza i Kleopatę; **2.** Diona Chryzostoma o licznych aleksandryjskich partiach (ἐταιρείαι), takich jak Simaristoi (Σιμαρίστοι), mocno zaangażowanych w politykę, które doprowadziły między innymi do wygnania Ptolemeusza XII w 58 r. przed Chr.; **3.** Atenajosa nt. aleksandryjskich Kompanów w Wesolej Zabawie (γελοισταί). Zob. PHILO, *Flacc.* 4; 136; *Leg.* 312; 316; *Ebr.* 20-26; 35; 95; *Contempl.* 40-46; *Spec.* II 145-148; 193-197; III 96; IV 46-47; PLUTARCHUS, *Antonius* 28, 2-3; 71, 3-4; DIO CHRYSOSTOMUS, *Or.* XXXII 70; ATHENAEUS, *Deipnosophistae* II 1, 96, 246 C.

Tego rodzaju stowarzyszenia, działające oprócz Egiptu także w Italii i Azji Mniejszej, były nieustannie podejrzewane o aktywność polityczną, w związku z czym władze rzymskie co jakiś czas je delegalizowały. Zob. PHILO, *Leg.* 312 (August delegalizuje stowarzyszenia w Azji Mniejszej za wyjątkiem synagog żydowskich); FLAVIUS JOSEPHUS, *AJ* XIV 219-222 (Cezar delegalizuje stowarzyszenia religijne w Azji Mniejszej); SUTTONIUS, *vit.* I 42, 4 (*lex Julia de collegiis*); PLINIUS, *Ep.* X 33-34; 92-93 (dot. stowarzyszeń w Bitynii w latach 109-111 po Chr.); PUCCI BEN ZEEV 1998, 121-136; SELAND 1996; HORST 2003, 214; BORGES 1997, 170-171.

(5) Skoro w mieście i kraju zaprowadził porządek, zajął się reorganizacją sił zbrojnych¹⁰. Dokonywał przeglądów wojska, urządzał musztry, manewry, ćwiczenia piechoty, konnicy i lekkozbrojnych. Napominał wodzów, aby nie wstrzymywali żołnierzom żołdu, mogłoby to bowiem stać się impulsem do rabunków i rozbojów. Żołnierzom zaś przypominał, że ich służba polega przede wszystkim na strzeżeniu pokoju i że nie powinni jej porzucać dla innych zajęć.

(6) Może ktoś powie: „Co robisz, człowieku!? Postanowiłeś oskarżać kogoś, a tymczasem nie sformułowałeś zarzutów, lecz wygłaszasz panegiryk. Czyś rozum postradał?”. Nie jestem szalony, przyjacielu, ani tak nieudolny, iżbym nie potrafił skonstruować logicznej argumentacji. (7) Przedstawiam zalety Flakkusa nie dlatego, że wroga chwalić wypada, ale by tym mocniej uwypuklić jego nikiemność. Jeśli bowiem ktoś błędzi przez nieznamość dobra, zasługuje na przebaczenie, lecz gdy świadomie popełnia występki, nie ma nic na swoją obronę, potępia go nawet trybunał własnego sumienia.

¹⁰ **Sily zbrojne** – w czasach Strabona (ok. 25-19 przed Chr.) stacjonowały w Egipcie trzy legiony i dziewięć kohort. Cesarz Tyberiusz w 23 r. po Chr. trzy legiony w Egipcie zredukował do dwóch, stacjonujących w Nikopolis, 5,3 km od Aleksandrii. Liczba żołnierzy w Egipcie prawdopodobnie nigdy nie przekraczała 18 tysięcy. Zob. STRABO, *Geogr.* XVII 1, 12 („Obecnie stacjonują w Egipcie trzy legiony, jeden w mieście, pozostałe w χωρα. Oprócz tego jest tu dziewięć rzymskich kohort (*cohortes auxiliares*): trzy zakwaterowane w mieście, trzy na granicy z Etiopią, w Syene, dla strzeżenia tych miejsc, i trzy w pozostałej części kraju. Są też trzy jednostki konnicy (*alae*), podobnie rozmieszczone na strategicznych placówkach”); TACITUS, *Annales* IV 5; DEVIJVER 1974.

„Źródła Myśli Teologicznej”

Serię redagują:

Arkadiusz Baron, Henryk Pietras

1. Orygenes, *O zasadach*, 1996
2. Atanazy, *Listy do Serapiona*, 1996
3. Pamfil, *Obrona Orygenesesa*, Rufin, *O sfalszowaniu pism Orygenesesa*, 1996
4. *Trójca Święta*. Tertulian, *Przeciw Prakseaszowi*, Hipolit, *Przeciw Noetosowi*, 1997
5. Teodeoret z Cyru, *Komentarz do Listu św. Pawła Apostoła do Rzymian*, 1997
6. Orygenes, *Korespondencja*, 1997
7. Ireneusz z Lyonu, *Wykład nauki apostołskiej*, 1997
8. Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza*, 1998
9. Teodoret z Cyru, *Komentarz do I i II Listu do Koryntian*, 1998
10. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, cz. 1, 1998
11. Grzegorz Cudotwórca, *Mowa na cześć Orygenesesa*, 1998
12. Grzech pierworodny. Augustyn, *Proces Pelagiusza*, 1999
13. Mariusz Wiktoryn, *Dzieła egzegetyczne*, 1999
14. Teodoret z Cyru, *Komentarz do listów do Galatów, Efezjan, Filipian i Kolosan*, 1999
15. Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 1999
16. Orygenes, *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela*, 2000
17. Demonologia w nauce Ojców Kościoła. Hipolit, *O antychryście*, 2000
18. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 1; hom. 1-40), 2000
19. Ambrozjaster, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 2000
20. Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listów do Tes., Tym., Tyt., Filem. i Hebr.*, 2001
21. Grzegorz z Nyssy, *Drobne pisma trynitarne*, 2001
22. Klemens Aleksandryjski, *Wypisy z Theodota*, 2001
23. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 2; hom. 41-90), 2001
24. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom I, 2001
25. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza* (cz. 2), 2002
26. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom II, 2002
27. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, 2003
28. Ambrozjaster, Hieronim, Pelagiusz, *Komentarze do Listu do Tytusa*, 2003
29. Rufin z Akwilei, *Obrona przed zarzutami Hieronima*, 2003
30. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom III, 2003
31. Ambroży, *Wyjaśnienie symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, 2004
32. Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, 2004
33. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom IV, 2004
34. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do błogosławieństw*, 2005
35. Nowacjan, *O Trójcy Świętej*, 2005
36. *Korespondencja między chrześcijaninem a muzułmaninem*, 2005
37. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, (Synody i Kolekcje Praw, tom I), 2006
38. Augustyn z Hippony, *O chrzcie*, 2006
39. Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, 2006
40. Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieniec męczeńskie*, 2006
41. Jan Chryzostom, *Mowy przeciwko judaizantom, Żydom i Hellenom*, 2007
42. *Konstytucje apostołskie*, (Synody i Kolekcje Praw, tom II), 2007
43. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, 2007

44. Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, 2007
45. Jan Chryzostom, *Homilie na Księgę Rodzaju (seria pierwsza: Rdz 1-3)*, 2008
46. Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza*, 2008
47. Jan Chryzostom, *Komentarz do Listu św. Pawła do Galatów*, 2008
48. Juniliusz Afrykańczyk, *Zasady Prawa Bożego*, 2008
49. *Kanony Ojców Greckich (Synody i Kolekcje Praw, tom III)*, 2009
50. Grzegorz z Nyssy, *Życie Mojżesza*, 2009
51. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Eklezjastesy*, 2009
52. *Dokumenty synodów od 381 do 431 roku, (Synody i Kolekcje Praw, tom IV)*, 2010
53. Augustyn, Piotr Chryzolog, Wenancjusz Fortunatus, *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*, 2010
54. Hieronim ze Strydonu, *Listy I (1-50)*, 2010
55. Hieronim ze Strydonu, *Listy II (51-79)*, 2010
56. Optat z Milewy, *Traktat przeciw donatystom*, 2011
57. Św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu (1-80)*, 2011
58. *Księgi pokutne, (Synody i Kolekcje Praw, tom V)*, 2011
59. Jan Damasceński, *Dialektyka albo Rozdziały filozoficzne. O herezjach*, 2011
60. Atanazy Wielki, *O dekretach Soboru Nicejskiego. O wypowiedzi Dionizego. O synodach w Rimini i Seleucji*, 2011
61. Hieronim ze Strydonu, *Listy III (80-115)*, 2011
62. *Dokumenty synodów od 432 do 505 roku, (Synody i Kolekcje Praw, tom VI)*, 2011
63. Hieronim ze Strydonu, *Listy IV (116-130)*, 2011
64. Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wyjścia*, 2012
65. Filon Aleksandryjski, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, 2012

W serii „Źródła Myśli Teologicznej” ukaza się wkrótce:

Akta synodalne, 506-600

Atanazy Wielki, Mowy przeciwko arianom

Hieronim ze Strydonu, Listy V

Izydor z Sewilli, Sentencje

Kodeks Teodozjusza, Księga XVI

Liber Pontificalis